

УДК 81:801.81 (477)

Оксана Петренко

СТРУКТУРНІ ТИПИ СТАЛИХ ВИСЛОВІВ МОВИ КОЛЯДОК В АСПЕКТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ

У статті розглянуто сталі вислови фольклорного мовлення (на матеріалі мови колядок) як усталений засіб увиразнення його психологічного впливу, класифіковано найпоширеніші структурні типи сталих висловів.

Ключові слова: колядки, сталі вислови, сугестія, структурні типи.

В статье рассмотрены устоявшиеся выражения фольклорной речи (на материале колядок) как способ выражения ее психологического влияния, классифицированы структурные типы устоявшихся выражений.

Ключевые слова: колядки, устоявшиеся выражения, сугестия, структурные типы.

The article touches upon the constant expressions of the folklore (on the material of kolyadka language) as the way to emphasize the sacrality, rhythm and psychological impact of performed text.

Key words: Christmas carols, mature expression, suggestion, structural types.

Актуальність статті базується на потребі формалізованого визначення мовних особливостей тих текстів, які мають субстратні ознаки сугестивності, що перебуває на вістрі досліджень сучасної гуманітарної парадигми (див. праці Т. Ковалевської, Н. Кутузи, В. Різуна, І. Черепанової та ін.). Проте до фольклорного жанру в цьому аспекті мовознавці ще практично не зверталися, обмежуючись лише поодинокими розвідками щодо фонетичних особливостей зазначених текстових масивів попри визнаність максимального впливового навантаження лексико-семантичного та граматичного рівнів їхньої структури, оскільки «саме він містить семантичне розмаїття когнітивно-емоційних виявів» [6, 187]. Крім того, мова колядок і, зокрема, такі її структурні елементи, як сталі вислови, взагалі не ставали предметом аналізу в працях, присвячених проблемам впливу, що увиразнює актуальність пропонованої розвідки.

Матеріалом статті виступають сталі вислови (формули в широкому розумінні) українського фольклорного мовлення, дібрані з двох збірників українських колядкових текстів — першої й останньої третин ХХ століття, один із яких видано в діаспорі, а другий — у радянській Україні. Загальна кількість проаналізованих сталих висловів становить 220 одиниць.

Мета статті — виокремити, описати й класифікувати сталі вислови колядкової мови з огляду на їхню структуру та впливову специфіку. Конкретний мовний матеріал розглянуто на основі теоретичних уявлень про фольклорне мовлення в цілому та місце сталих висловів (формул) у ньому.

Ще понад століття тому академік О. М. Веселовський писав про те, що в мові наявна «низка незмінних формул, що сягають далеко в історію від сучасної поезії до давньої, до епосу й міфу. Цей матеріал так само стійкий, як і матеріал слова, й аналіз його надасть не менш важливі результати» [3, 51–52]. Такі формули завжди викликають образні асоціації за схожістю або розбіжністю, де саме їх глибинна нейрологічна природа, контекстуальна усталеність «збуджує в нас ряди певних образів...» [3, 376], здійснюючи, у свою чергу, неусвідомлений вплив на особистість слухача / читача. З іншого боку, засвоєння народним співцем (або оповідачем) традиції полягає не в механічному освоєнні форми, а в оволодінні принципами художньої виразності [3, 19], які зокрема полягають у дотриманні міри їхнього вживання в тексті. Саме тому, вживаючи клішовані форми, носій фольклору застосовує їх не автоматично, а творчо, бо в протилежному випадку вони не містили б жодного денотативного й конотативного навантаження ані у своїм змісті, ані у формі.

Фольклорні формули як мовностилістичне явище найбільш детально досліджені на матеріалі епічних текстів (давньогрецьких і південнослов'янських — засновники формульної теорії М. Перрі й А. Б. Лорд, східнослов'янських — А. П. Євгенєва, Б. М. Путілов). Проте мовні структури, близькі до формул, наявні й у текстах інших фольклорних жанрів, як, наприклад, у замовляннях [5, 90]. Ще в середині ХІХ століття М. Г. Чернишевський писав про те, що народні пісні сповнені так званими епічними виразами, незмінними за своїм складом. Навівши низку прикладів із різних слов'янських фольклорних традицій, дослідник зазначає, що якою б великою не була влуч-

ність і краса подібних епітетів, без яких не обходиться жодне часто вживане слово в народній поезії, варто визнати, що їх безперестанне повторення є доволі монотонним. Саме тому пісні так легко перемішуються одна з одною, зливаються й, з іншого боку, подрібнюються. Кожна з них — мозаїка, складена зі шматочків, безперестанно повторюваних в інших піснях [9, 306–307].

Про фольклорні сталі вирази писав і М. О. Добролюбов. Він звертав увагу на звороти і фрази начебто умовні й завжди вживані в певній ситуації. Якимось відчуттям народ знає про те, що море має бути синє, поле — чисте, сад — зелений, мати-земля — сира. Неначе незручно слову в пісні без свого постійного епітета. Ці завжди однакові порівняння, позитивні й негативні, показують віру в співчуття нам зовнішньої природи [4, 522] — отже, він до певної міри пов'язував формули з паралелізмом. «...Постійні епітети є спільною належністю всякої народної поезії, й, отже, можуть слугувати безпомилково вказівкою на особливості світобачення народу» [4, 527].

Згідно з міркуваннями Ф. І. Буслаєва, вислови з постійними епітетами можна уподібнити типам грецьких божеств, котрі, одного разу створившись, ніколи не змінювалися [2, 121].

Ф. Міклошич, досліджуючи зображальні засоби епічних текстів слов'янських народів, зауважував, що частина постійних епітетів по суті не додають жодної ознаки іменникові [10, 63], тобто виступають лише своєрідними штампами, трафаретами, кліше. Однак це може стосуватися лише того пізнього періоду, коли зафіксовано текст. А в пору народження тексту, а тим більше в час виникнення сталих висловів, останні уявляли живими вираженнями міфологічної й поетичної думки, як це блискуче показали О. О. Потебня, О. М. Афанасьєв, Ф. І. Буслаєв та інші визначні лінгвісти й фольклористи.

Останнім часом в українській лінгвістиці спостерігається певне зростання наукового інтересу до теорії формул та спроби її застосування до фольклорних текстів різних жанрів — календарно-обрядових пісень, дум тощо (див., зокрема, публікації О. А. Молодичук, Т. О. Піонтковської). В аспекті аналізу українських колядок термін *формули* розуміємо дещо розширено, не прив'язуючи його (на відміну від творців «формульної теорії») до метричних характеристик поетичного тексту. В колядковому тексті місце метрики в організації текстового розташування формули нерідко заступає рима: *Марія чиста, родив-*

ши Христа [7, 44], *тріє цари тріє дари Богу приносять* [7, 59], *що Йсус Христос народився // Та в ясліні положився* [7, 62], *царі три зі Сходу прийшли, // Йому дари принесли* [7, 69]. З огляду на зазначене до формул колядкової мови уналежнюємо усталені конструкції, найчастіше зафіксовані у відповідних текстах. Оскільки ж підвищена частотність вважається імманентною ознакою впливу, то саме цей показник вважаємо провідним у визначенні аналізованих формул як сугестивно маркованих. Крім того, до таких показників зокрема уналежнюють і суттєву питому вагу соціально-психологічних автоматизмів (стереотипів) у свідомості людини [1], які виявляються і на рівні лінгвальної стереотипізації, зокрема у використанні формульних стандартів.

Серед сталих колядкових висловів виокремлюємо декілька структурних різновидів, переважно двочленних.

По-перше, це формульні характеристики основних персонажів (значною мірою залежні від новозавітних текстів) переважно зі структурою «іменник + прикметник» або «прикметник + іменник» (в одному випадку — «числівник + іменник» або «іменник + числівник»): *Бог предвічний* [7, 3], *предвічний Бог* [7, 46], *Цар предвічний* [7, 17]; *Син Божий* [7, 4, 24, 55, 65], *Божий Син* [7, 8, 34, 35, 58, 59], *Дитятко Боже* [7, 16, 57]; *Бог живий* [7, с.8]; *Дух святий* [7, 14, 60], *святий Дух* [7, 30]; *Свята Тройця* [7, 22]; *Діва Пречиста* [7, 3], *Діва... пречиста* [7, 42], *Пречиста Діва* [7, 16, 45, 57, 64, 65, 68], *чиста дівиця / Дівиця* [7, 5, 8], *Пречиста Дівиця* [7, 40], *Діва чистая* [7, с.7], *Діва чиста* [7, 22], *Чистая Діва* [7, 45], *Чиста Діва* [7, 41], *Марія Пречиста* [7, 9], *Пречиста Марія* [7, 29], *Марія чиста* [7, 44], *Діва Марія* [7, 6, 22], *Діва Марія чиста* [7, 46], *Пречиста Панна* [7, 13, 34]; *Божая Мати* [7, 66]; *Ангел Божий* [7, 3]; *три царі* [7, 3, 4 — тричі, 5, 12, 15, 31, 40, 42, 52], *троє царів* [7, 21], *тріє цари* [7, 59], *царі три* [7, 69], *три Владики* [7, 58], *три волхви* [7, 8].

По-друге, прикметникові означення предметів та явищ із загальними назвами (структура «прикметник + іменник» або «іменник + прикметник»): *ангельські гласи* [7, 6], *ангельські хори* [7, 57]; *нова радість* [7, 16]; *звізда ясна* [7, 18], *ясна зоря* [7, 58, 67], *ясна... зоря* [7, 275]; *блага вість* [7, 52]; *грішні душі* [7, 66]; *росичка божя* [7, 67].

По-третє, перелік з однорідними членами речення («іменник + іменник»): *ливан, миро, злото* [7, 5], *ливан, миро, також злото* [7, 21], *смирна і ливан, золото* [7, 15], *ливан і злото, і смирна* [7, 23], *злото, ливан, смирна* [7, 34], *злото, ливан і смирна* [7, 36], *ливан, смирна, злото* [7,

38, 59], *злато, ладан, смирна* [7, 40], *ладан і злато і миро* [7, 45], *злато, смирна, ладан* [7, 47], *золота дари, кадило, миро* [7, 58], *золото, ладан і миро* [7, 69] Як бачимо, варіанти формул практично не повторюються. При ідентифікації варіантів розглянутої формули слід зважати на те, що слова *миро* і *смирна* в грецькій мові, звідки вони запозичені, являють собою звукові варіанти одного слова. Лексеми *ладан* і *ливан* могли взаємозамінюватись у мові колядок завдяки своїй суголоності.

По-четверте, предикативні синтагми («іменник + дієслово»): *Христос народився* [7, 13, 69], *Йсус Христос народився* [7, 62], *Христос... народився* [7, 38], *Христос родився* [7, 15–16–6 разів по 2, 22, 39, 43, 46, 58], *Христос родися* [7, 16 — тричі по 2], *Христос ся родить* [7, 47], *Христос... ся родить* [7, 55], *Христос раждається* [7, 69], *Свят Бог народився* [7, 52, 53]; *Бог... воплотився* [7, 61].

По-п'яте, вислови побажально-заклинального характеру: *слава Богу* [7, 4, 50, 61], *слава... Богу* [7, 12, 51, 52, 59], *Богу слава* [7, 29], *радийся* [7, 269], *добрий вечір* [7, 269]; *від нині до віка* [7, 5].

До т. зв. «однослівних формул» (існування яких є дискусійним) можна уналежнити, окрім усталених онімів (переважно теоніми), *Слово* [Коляди], *Дунай* [7, 265, 267]. Трапляються випадки усічення неоднослівної формули до однослівної, як-от *Пречиста* [7, 67] замість *Пречиста Діва*.

В колядках неодноразово зустрічаються й суто фольклорні формули, властиві текстам усної народної творчості, як-от: *чистеє поле* (основний варіант — *чисте поле*) [7, 65], *чисте поле* [7, 267, 276], *зелене винце, зелене вино* (основний варіант — *зелене вино*), *яра пшениця* [7, 65], *ворон кінь* (основний варіант — *вороний кінь*) [7, 65], *коник вороний* [7, 267], *з води і з роси* [7, 66], *жито-пшениця, всяка пашниця* [7, 264], *жовтий пісок* [7, 265], *тихий Дунай* [7, 266], *ясен сокіл* [7, 268], *сиз орел* (основний варіант — *сизий орел*) [7, 269], *красна... жона* [7, 275], *сад-виноград* [7, 276], *сиві голубці* [7, 276], *райській пташки* [7, 276], *суд судити* [7, 277].

Наведений матеріал свідчить про те, що значну частину сталих висловів становлять більш або менш **постійні епітети**. Тим самим, на наш погляд, підтверджується образне висловлювання О. М. Веселовського про те, що «історія епітету є історією поетичного стилю в скороченому виданні... і не тільки стилю, а й поетичної свідомості від її фізіологічних і антропологічних начал та їх виражень у слові —

до їхнього закріплення у ряди формул, що наповнюються змістом чергових суспільних світобачень». Далі дослідник, конкретизуючи свою думку, зазначає, що мало не за кожним епітетом, до якого ми ставимося без особливих емоцій, оскільки звикли до нього, лежить далека історико-психологічна перспектива (очевидно, точніше було б сказати *ретроспектива*. — О. П.), накопичення метафор, порівнянь і абстрагувань, ціла історія смаку та стилю в його еволюції від ідей корисного й бажаного до виділення поняття прекрасного [3, 73]. За визначенням цитованого дослідника, епітет — одностороннє означення слова, котре або підновлює його називне значення, або підсилює, підкреслює яку-небудь характерну, виступаючу якість предмета [там само]. У пору найдавнішої писемної творчості (ліро-епічний або синкретичний період розвитку народної поезії) постійність епітета ще не встановилася, й лише пізніше така стійкість стала ознакою того типово-умовного світобачення і стилю, який ми вважаємо характерним для епосу й народної лірики. Перехід від різноманітності епітетів до їх усталення належить до пізнішого періоду й відбувався на ґрунті певної поетичної традиції, пісенного шаблону, школи [3, 79–80].

Однак при дослідженні т. зв. постійних епітетів фольклорного мовлення слід повсякчас зважати, на наш погляд, на значну умовність означення цих епітетів як «постійних». Адже, як підкреслює А. П. Євгенєва, словесні засоби емоційної й художньої виразності, що спираються на мову та її закони, не статичні, як і сама мова. Вони являють собою не один раз віднайдену й назавжди закріплену форму, а безперервно змінюються, розвиваються, збагачуються. Водночас слід і констатувати, що такі зміни виявляються досить повільними, є прикладом поступового розвитку [5, 19].

Таким чином, українські колядкові тексти містять численні сталі вислови різних структурних типів, котрі можуть бути визначені як фольклорні формули в широкому розумінні цього терміна. Вони виконують не лише власне образні, а насамперед — яскраві впливові функції, виступаючи виступають неодмінним компонентом колядкового твору. З огляду на зазначене вважаємо, що подальший копіткий аналіз впливових потенцій фольклорних текстів (зокрема — колядок) дасть змогу виокремити субстратні сугестивні формули та номени, уможливлючи з'ясування глибинної природи мовленнєвої сугестії, насамперед її позитивних векторів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Аврамцев В. В.* Труднее жить после «Полудня» и «Вечера трудного дня» [Электронный ресурс] / В. В. Аврамцев, Е. Н. Волков. — Нижний Новгород, 1999. — Режим доступа : — <http://people.nnov.ru/volkov>
2. *Буслаев Ф. И.* О преподавании отечественного языка / Буслаев Федор Иванович. — [2-е изд.] — М., 1867. — 425 с.
3. *Веселовский А. Н.* Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. — Л. : Художественная литература, 1940. — 590 с.
4. *Добролюбов Н. А.* Полное собрание починений : в 6 т. / Н. А. Добролюбов. — М. : Гос. изд-во худ. лит., 1934. — Т. 1. — 414 с.
5. *Евгеньева А. П.* Очерки по языку русской устной поэзии XVII–XIX в. / А. П. Евгеньева. — М., 1963. — 660 с.
6. *Ковалевська Т. Ю.* Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування : монографія / Т. Ю. Ковалевська. — О. : Астропринт, 2008. — 324 с.
7. Коляди — Коляди і щедрівки на Різдво Христове і Богоявлення з додатком пісень страстних, воскресних і інших пісень церковних. — Джерсі Сіті : Свобода, 1927. — 96 с.
8. *Черепанова И. Ю.* Дом колдуньи : Язык творческого Бессознательного / И. Ю. Черепанова. — М. : Профит Стайл, 2007. — 400 с.
9. *Чернышевский Н. Г.* Полное собрание сочинений / Н. Г. Чернышевский. — М. : Гос. изд-во худ. лит., 1949. — Т. 2. — 807 с.
10. Язык фольклора : хрестоматия / [сост. А. Т. Хроленко]. — [2-е изд., испр.]. — М. : Флинта; Наука, 2006. — 224 с.